

ZOË, EEN GEVOELSMENS

(CIRCA 978-1050)

Op 10 november 1028 overleed keizer Constantijn VIII aan de jicht. Hij kon helaas niet terugzien op een geslaagde regeerperiode, want door zijn gebrek aan verantwoordelijkheid en belangstelling voor welke serieuze zaak dan ook, is hij een van de onbekwaamste keizers van Byzantium geweest. Zijn bewind van drie jaren was een ramp geworden. Paardenraces, gokspelen, jachtpartijen, opdrachten voor wrede martelingen, circusvoorstellingen en het eten van oesters hadden hem meer geïnteresseerd dan de zorg voor het behoud van de staat. Pas op zijn sterfbed dacht hij aan een opvolger.

EEN TELEURSTELLING

Nu liet hij geen zoon na, maar wel drie dochters. De oudste, Eudokia, leefde sinds geruime tijd in een klooster. In haar jeugd was haar gezicht misvormd door de pokken en al vroeg had zij begrepen dat een huwelijk voor haar niet was weggelegd.

De jongste, Theodora, zag er evenmin aanlokkelijk uit: ze was lang en spichtig en gedroeg zich preuts, een echte blauwkous. Maar de middelste, Zoë, was ondanks haar vijftig jaren nog een blonde schoonheid. Er werd over haar gezegd dat de hovelingen bij de onverwachte aanblik van Zoë op de grond vielen alsof ze door de bliksem waren getroffen. Zij beloonde elk compliment over haar knappe uiterlijk met een ketting van goud, maar als de vleiers in hun dankbaarheid geen maat kenden, werd het een ketting van ijzer, in de gevangenis.

Zoë had als huwbare vrouw van twintig een traumatische ervaring gehad, toen zij was uitgehuwelijkt aan Otto III. Deze keizer van het Rooms-Duitse rijk was tweeëntwintig jaar oud, hij was ontwikkeld en een begerenswaardige partij, zodat Zoë met kloppend hart de zeereis aanvaardde die haar naar Italië zou brengen. In Brindisi aangekomen, kreeg ze de droevige mededeling te horen dat haar toekomstige echtgenoot door een plotselinge koortsaanval was overvallen en een paar dagen later was gestorven. Met hetzelfde schip kon de ontmoedigde prinses naar Constantinopel terugkeren. Bijna dertig jaar lang zou zij verbitterd in het vrouwenverblijf van het paleis haar tijd doorbrengen.

100

ECHTGENOTE EN KEIZERIN

Maar nu leken de kansen gekeerd. Haar vader gelastte de *eparch* of stadsprefect van Constantinopel, Romanos, om met zijn dochter te trouwen. De

man was eenenzestig jaar oud, hij had een uitstekende naam als opperrechter en als administrator van de Hagia Sophia, en leek dus een geschikte partij. Er was echter één probleem: Romanos was al eenenveertig jaar getrouwd met een vrouw van wie hij zielsveel hield. De stervende keizer had haast en hij stelde de verbouwereerde uitverkorene voor de keuze: of trouwen met zijn dochter Zoë of voor altijd het verlies van zijn ogen. De vrouw van Romanos heeft toen de knoop doorgehakt: zij trad vrijwillig in in het klooster en maakte daarmee de weg vrij voor haar man om een tweede huwelijk aan te gaan.

Tijdgenoten berichtten dat Zoë er nog aantrekkelijk uitzag, al was ze dan een halve eeuw oud. Zij had een mooie Griekse neus, grote ogen en was terecht trots op haar lichtblonde haren. Weliswaar begonnen haar handen te trillen en kreeg ze een kromme rug, maar door haar levendigheid maakte ze zo'n jeugdige indruk dat haar nieuwe echtgenoot, zonder veel kennis van zaken, hoopte een kind bij haar te krijgen. Toen dat met natuurlijke methoden niet lukte, werden allerlei drankjes, pillen en amuletten benut, zonder enig resultaat. Het huwelijk verslechterde daardoor algauw. Het karakter van Zoë maakte de zaak er niet beter op. Zij was wispelturig, snel geïrriteerd, verkwistend en aarts-lui. Bij de minste of geringste aanleiding gaf zij het bevel om een onderdaan blind te maken. Op den duur kregen de echtelieden zo'n diepe afkeer van el-

101

kaar dat ze het niet meer verdroegen om samen in één ruimte te verblijven. Romanos zocht troost in de armen van een maîtresse, en ook over Zoë werd verteld dat zij verschillende verhoudingen had.

Nu was in die tijd een eunuch, een zekere Johannes de Orfanotrofos (Weeshuisdirecteur), de belangrijkste minister, met een zeer grote invloed aan het hof. Deze machtige, onvermoeibare en begaafde figuur had goed door hoe ontvlambaar het hart van de zesenvijftigjarige keizerin was en bracht haar in contact met zijn jongste broer Michaël, een buitengewoon knappe jongen van zestien jaar. Johannes bleek over voldoende mensenkennis te beschikken, want binnen de kortste tijd was Zoë tot over haar oren verliefd op deze puber. Ze zocht voortdurend zijn gezelschap op, ging demonstratief naast hem zitten, omhelsde hem zelfs in het openbaar en noemde hem verliefd 'mijn afgod, mijn bloem van schoonheid, vreugde van mijn ogen en troost van mijn ziel'. Het hele hof sprak nergens anders over en het schandaal kwam natuurlijk Romanos ter ore. Hij ontbood Michaël en vroeg of het waar was dat hij een relatie met zijn vrouw had, maar deze antwoordde dat hij het onschuldige slachtoffer van kwaadsprekerij was. Romanos geloofde er niets van, maar hij liet het zo. Waarschijnlijk was hij opgelucht verlost te zijn van zijn seksueel onverzadigbare vrouw. Niettemin ging zijn gezondheid zienderogen achteruit. Hij verloor zijn eetlust, werd mager, sloiep slecht, zijn haren vielen uit, hij lachte nooit

102

meer en werd wantrouwend. Weldra werd gesuggereerd dat hij het slachtoffer van een langzaam werkend vergif was.

Op de avond van 11 april 1034 nam hij een bad. Wat er toen precies gebeurde, is niet bekend, maar de keizer kwam in ademnood en is gestikt. Of zijn vrouw met haar minnaar schuldig was aan zijn verdrinkingsdood, weten we niet, maar in Constantinopel wist men het wel zeker. Zoë zou net zolang bij het bassin zijn gebleven totdat zij er zeker van was dat haar man dood was. Daarna haastte zij zich naar de troonzaal en ontbood de patriarch, die de opdracht kreeg haar onmiddellijk met Michaël in de echt te verbinden. De prelaat aarzelde, maar toen hij honderd pond goud kreeg aangeboden voor de kerk, waarvan hij de helft voor eigen gebruik mocht houden, gaf hij zijn zegen. Dat de wet voorschreef dat er minstens één jaar door de weduwe gerouwd moest worden, voordat zij hertrouwde, werd gemakshalve vergeten. De volgende morgen werd het paar tot keizer en keizerin gekroond.

HUWELIJK MET MICHAËL

Al vlug was het te merken dat er bij Michaël geen sprake was van verliefdheid. Hij stak zijn afkeer van zijn bejaarde echtgenote niet onder stoelen of banken, wilde het bed niet meer met haar delen en verbande haar naar het vrouwenvertrek. Zij mocht zich niet meer in het openbaar vertonen en evenmin wandelingen maken, nooit een bad nemen,

103

tenzij met toestemming van de keizer, haar hotdames en eunuchen werden vervangen door bekenden van Michaël en wat voor haar het ergste was: ze kreeg niet meer de vrije beschikking over de financiën. Mogelijk wilde de keizer haar ook uit zijn omgeving weg hebben omdat de symptomen van zijn aangeboren epilepsie erger werden. Om aan de bezoekers niet te hoeven tonen hoe hij met zijn ogen rolde en zijn hoofd heen en weer schudde, had hij rode gordijnen om zijn troon laten hangen die op elk gewenst moment dichtgetrokken konden worden. Daar kwam schuldbesef bij. Zijn hele leven werd hij gepijnigd door gewetensangsten omdat hij Romanos had voorgelogen over zijn verhouding met Zoë en hij deed ettelijke pogingen om zijn ziel te redden. Op 12 december 1041 was Michaël stervende. Ondanks alles wat zij van hem verduurd had, snelde Zoë te voet en zonder haar gevolg naar het klooster van Kosmas en Damianus waar haar man zich had teruggetrokken om in alle rust zijn ziel aan de Heer toe te vertrouwen. Zij hoopte persoonlijk afscheid van hem te kunnen nemen, maar hij weigerde pertinent om haar te zien.

104

MICHAËL DE KALEFATERAAR

De Orfanotrofos, de machtigste man in de staat, had met zijn vooruitziende blik intussen geregeld dat een ander familielid van hem die toevallig ook Michaël heette, de nieuwe troonkandidaat zou worden. Met schoonschijnende beloften had hij de na-

ieve Zoë ervan overtuigd dat zij deze man, die naar het beroep van zijn vader de Kalefateraar werd genoemd, moest adopteren. Er werd uitdrukkelijk bij gezegd dat hij nooit zou regeren en alle staatszaken aan zijn vrouw zou overlaten. En Zoë geloofde het zowaar. Bij de officiële plechtigheden trok zij hem op schoot om haar moederlijke genegenheid aan het volk te laten zien.

In de eerste weken na zijn benoeming tot keizer gedroeg deze Michaël zich inderdaad bescheiden en onderdanig. Bij elk verzoek zei hij dat hij slechts de dienaar was en Zoë de meesteres en dat zij over alles besliste. Maar daarna wierp deze boosaardige, ondankbare en achterbakse figuur het masker af. Eerst beraamde hij de ondergang van zijn oom, de Orfanotrofos, die naar zijn zin te invloedrijk was geworden. Zonder omhaal werd de minister verbannen. Boze tongen fluisterden dat ook Zoë in deze maatregel de hand had gehad. Maar hierna was zijn adoptiefmoeder zelf aan de beurt. Zij belichaamde voor Michaël alles wat hij zo haatte: aristocratie, tradities aan het hof en hoge geboorte. Hij ging haar als een gevangene behandelen. Ze mocht op hoogtijdagen de kerkdiensten niet meer meemaken, haar personeel werd weggestuurd en zij werd voortdurend in het oog gehouden door een stelletje onbeschaafde kerels die speciaal voor die taak door de keizer waren uitgezocht. Maar daar bleef het niet bij. Op eerste paasdag van het jaar 1042 werd zij beschuldigd van een poging om Michaël te vergifti-

105

gen. Zijn soldaten sleurden haar uit het vrouwenvertrek en knipten haar haren af. Er is overgeleverd dat Michaël vol leedvermaak op haar blonde krullen danste, voordat zij in het klooster op het eiland Prinkipo in de Bosporus werd opgesloten.

Toen deze schandalige behandeling in de stad bekend werd, kwam het volk in opstand. Bij het paleis dromden voornamelijk vrouwen uit de hogere standen en kinderen samen en drie dagen lang heerste er anarchie in Constantinopel. Overal op straat werd geroepen: 'Dood aan de Kalefateraar!', het paleis werd aangevallen en de gevangenen opengebrouwen. De geschiedschrijver Michael Psellos heeft het met eigen ogen gezien: 'Ik zag zelf veel vrouwen die nog nooit door iemand buiten de vrouwenvertrekken waren waargenomen. Nu kwamen zij krijsend op straat, sloegen zich op de borst, jammerden verschrikkelijk over het ongeluk van de keizerin, terwijl de overigen als bacchanten rondrenden en een grote groep vormden om de schurk te lijf te gaan. Zij riepen: "Waar kan ze zijn, zij die de enige is met een hart, de enige die mooi is? Waar kan ze zijn, degene die als enige van de vrouwen vrij is, de meesteres van de keizerlijke familie, de erfgename van het rijk, wier vader keizer was, wier grootvader keizer was en ja, haar overgrootvader ook. Hoe durfde deze plebejer de hand op te heffen tegen een vrouw van een dergelijke afkomst?"' (*Chronographia*, 5, 31-32)

Noodgedwongen moest de keizer toegeven. Zoë werd van het eiland gehaald en verscheen, met het

nonnenhabijt nog aan, samen met Michaël in de loge van de Hippodroom. Maar het volk had bloedgeroken. Er werden stenen gegooid en beledigingen geschreeuwd. Men had meer dan genoeg van de Kalefateraar en eiste zijn aftreden.

TWEE ZUSSEN OP DE TROON

Opeens realiseerde men zich dat Zoë nog een zus had, Theodora. Zij was in de tussentijd in het klooster ondergebracht. Vijftien jaar eerder was ze daarheen verbannen door Zoë, die een grondige hekel aan haar zus had en haar uit haar omgeving wilde wegwerken. Al die tijd had Theodora in de anonimiteit geleefd, maar nu bleek dat zij toch niet vergeten was. Een delegatie vertrok vol goede hoop om haar uit het klooster te kunnen begeleiden, maar de non voelde er niets voor om als keizerin te fungeren. Met alle geweld moest zij uit haar cel worden getrokken. Op 20 april 1042, even na middernacht, nam zij met de grootste tegenzin in de kathedraal Hagia Sophia de keizerlijke kroon aan. Samen met Zoë zou zij regeren over het grote imperium. Na een bloedbad waarbij wel drieduizend slachtoffers vielen, had Michaël, vermoemd als bedelaar, zijn heil in de vlucht gezocht en was een klooster binnengehold waar hij zich aan het altaar vastklemde. Maar hij werd ervandaan gesleurd en op een ezel geplaatst. Het volk krijste: 'Weg met die ploert, dood aan die schoft, spiets hem, kruisig hem, maak hem blind!' (Skylitzes, 420) Theodora heeft toen doorge-

zet dat hij blind werd gemaakt, ofschoon Zoë haar hart liet spreken en hem nog wilde vergeven. Voor de rest van zijn leven werd de blinde Kalefateraar in een klooster opgeborgen.

Van toen af zaten de Twee Moedertjes, zoals ze liefkozend door de Byzantijnen werden genoemd, samen op de troon. Zoë, die ooit geroepen had dat zij nog liever met een paardenknecht dan met haar zus de macht wilde delen, zette nu toch maar de eerste stap tot verzoening en pleitte ervoor om de haatgevoelens die zij jegens elkaar koesterden, te vergeten en te proberen het rijk eendrachtig te besturen. Maar de zussen waren onderling te verschillend. Zoë was verkwistend van aard en strooide het geld rond, terwijl Theodora zuinig was en zich ergerde aan de spilzucht van haar zus. Hun regering was zeker niet heilzaam voor de staat. 'Zij wisten niets van administratie en hadden geen degelijke opvatting over staatszaken. Meestal verwarden zij de beuzelarijen van het vrouwenvertrek met de ernst van het keizerrijk.' Aldus de eerder genoemde Psellos. Alleen op het gebied van het (in onze ogen nogal dubieuze) vermaak schijnen de zusters dezelfde smaak te hebben gehad. Zo deed een nar, Boilas geheten, het voorkomen of hij de zoon van Zoë was en hij imiteerde haar zogenaamde bevalling, met schandelijke gebaren. Merkwaaardig genoeg kon de keizerin, die ondanks haar vurige wens nooit moeder was geworden, hierom lachen. Bij haar zus Theodora deed hij hetzelfde. 'Zijn geestigste grappen betroffen het

108

verbinden. Toen heeft patriarch Alexis het nieuwe paar op de daaropvolgende dag, 12 juni 1042, toch maar zelf tot keizer gekroond.

Constantijn was een zeer aimabel mens. Hij was altijd vrolijk, zeker niet dom, belezen, menslievend en welbespraakt. Met zijn zachte en verleidelijke stem wist hij iedereen voor zich te winnen. Maar geschikt als keizer was hij allerminst. Hij was onverantwoordelijk, kwistig en lui, strooide met erbanen en klerikale benoemingen en verwaarloosde schromelijk het leger.

De Byzantijnen waren geschokt toen ze vaststelden dat Constantijn zijn minnares, die met hem zijn ballingschap had gedeeld, naar de hoofdstad haalde, naar verluidt, in overleg met Zoë. Hij was buitengewoon gesteld op deze Maria Skleraina en was graag met haar getrouwd, maar begreep dat hij van de clerus nooit toestemming voor een derde huwelijk, en dan nog met een maitresse, zou verkrijgen. Nu werd zij met alle eer ontvangen, ze kreeg de titel *Sebaste* (Augusta) en een eigen paleis. Als welkomstgeschenk ontving zij een enorme schaal, gevuld met sieraden. Volgens Psellos bezat zij een mooie stem, hij had met haar van gedachten gewisseld over de Griekse mythologie.

110

Zoë leek vreemd genoeg vrede met de situatie te hebben en voor het oog van de wereld vormden zij een gelukkige ménage à trois. Het volk was minder gelukkig met deze oplossing en kwam op 9 maart 1044 woedend in opstand, die gesust werd door de

slapen bij Theodora, de gesprekken die zij met hem had gehad tijdens de "bevalling" en haar manier van baren. Deze dwaze vrouwen, in de ban van de verhalen van die clown, lieten hem bij zich komen en gaan, zo vaak als hij wilde, via geheime deuren. Het is werkelijk ondoenlijk om alle gunsten die hij in het paleis kreeg op te sommen, zowel in de mannenvertrekken als in die van de vrouwen.' (*Chronographia*, 6, 144)

HUWELIJK MET CONSTANTIJN

Na twee maanden werd het overduidelijk dat het zo niet verder kon en dat een man het roer moest overnemen. Hij zou dan samen met de zussen regeren. Ondanks haar vierenzestig jaren besloot Zoë te hertrouwen. Zij herinnerde zich Constantijn van de familie Monomachos die zeven jaar eerder was verbannen naar het eiland Lesbos. Hij was mooi als Achilleus en fraai van lijf en leden, en hij zou in het verleden zelfs een van de minnaars van Zoë zijn geweest. Nu werd hij aan het hof ontboden en op 11 juni 1042 met Zoë in de echt verbonden. Patriarch Alexis weigerde om het huwelijk in te zegenen, omdat zowel de bruid als de bruidegom al tweemaal getrouwd was geweest en een derde keer door de kerk was verboden. De kerkvaders hadden het derde huwelijk betiteld als gematigde ontucht en van de trouwlustigen vier jaar uitsluiting uit de kerkgemeenschap geëist. Maar de paleiskapelaan Stypes was wel bereid om Zoë en Constantijn in de echt te

109

twee keizerlijke zussen. Constantijn dreigde daarbij zelfs gelyncht te worden. In het paleis ging het echter vreedzaam toe. Naast de kamer van de keizer bevonden zich links en rechts de vertrekken van Zoë en Skleraina, en Zoë kwam nooit bij haar echtgenoot binnen als ze niet van tevoren had geïnformeerd of hij alleen was. Zij sloot zich op in haar privélaboratorium waar zij bij wijze van hobby of om vreemde religieuze redenen parfums en crèmes stookte. De hitte daar schijnt verstikkend te zijn geweest, maar Zoë stoorde zich er niet aan.

DOOD VAN ZOË

Voor Constantijn was het een grote klap toen zijn geliefde Skleraina overleed. Hij hilde als een kind en was ontroostbaar. Zij kreeg een staatsbegrafenis en ter nagedachtenis aan haar werd een schitterend klooster gesticht. Vijf jaar later, in 1050, werd ze gevolgd door Zoë, die na een kort ziekbed op tweeëntigjarige leeftijd stierf. Ook nu weer was Constantijn zielsbedroefd en hij deed zelfs pogingen om haar tot heilige te verheffen doordat hij allerlei wonderen op en bij haar graf meende te zien. Zo lezen we bij Psellos dat er een grote paddenstoel op haar grafzerk groeide en dat dit voor Constantijn het bewijs was dat de ziel van zijn vrouw onder de engelen was opgenomen.

111